

გიორგი ჟუჟუნაშვილი

**„კაკასიის დაპყრობა“ – გამოყენებული მეთოდები და
საშუალებები
(თანამედროვეთა შეფასებები)**

*„მთიელთა და ტყიურთა თავისუფლების
შერკინება ბარაბნიან განმანათლებლობასთან,
კონგრეგების¹ აფეთქების ძალასთან – ახლა ეს
ამბები მართობს კიდევ.*

*ბევრს ჩამოვახრჩობთ, ბევრსაც შევუწოდებთ
და მიგვიფურთხებია ისტორიისათვისაც.“²*

დიდი რუსი მწერლის წერილიდან ეს ნაწყვეტი ნათლად ასახავს „განათლებული“ დამპყრობლის დამოკიდებულებას „ტუზემცებით“ დასახლებული ტერიტორიებისადმი.

სტატიაში განვიხილავთ რუსული ჯარების მიერ კაკასიის დაპყრობისას გამოყენებულ ხერხებსა და საშუალებებს, სხვადასხვა მეთოდს, ამ მოვლენების თანამედროვეთა შეფასებებს. წარსულის გაკვეთილები ყველაზე უკეთ გვაძლევს კაკასიაში არსებული კონფლიქტების სპეციფიკის გაგების საშუალებას. აქტუალურია ამ კონფლიქტებში ჩართული აქტანტების მიზნები, მსოფლმხედველობა, ფსიქოლოგია. ამ და სხვა საკითხების კვლევა საშუალე-

¹ კონგრევი – ააღებადი საარტილერიო ჭურვი, მისი გამოძგონების, ინგლისელი უილიამ კონგრივის (1722-1828) სახელის მიხედვით. 1805-1813 წლების განმავლობაში ისინი არაერთხელ გამოიყენეს ნაპოლეონის არმიის წინააღმდეგ. ამ დროიდან ინგლისის სამეფო არმიაში შემოიღეს სპეციალური სარაკეტო კორპუსები.

² ა. ს. გრიბოედოვის მიერ ს. ნ. ბერგიჩევისადმი 1825 წლის 7 დეკემბერს სტანცია ეკატერინოგრადსკიდან მიწერილი წერილიდან (http://feb-web.ru/feb/griboed/texts/fom88/ps88_72.htm?cmd=2#Text).

ბას გვაძლევს, გამოგავლინოთ თანამედროვე სიტუაციის განმსაზღვრელი ისტორიული ფესვები და კანონზომიერებები.

XIX საუკუნეში რუსეთის მიერ კავკასიის დასაპყრობად წარმოებული ბრძოლები შეიძლება დავყოთ პირობითად სამ პერიოდად: 1801 (უფრო ზუსტად 1803)-1827 წლები ციციანოვიდან ერმოლოვის გადაღდომამდე. შუალედებში წარუმატებლობის მიუხედავად, ციციანოვ-ერმოლოვის მოღვაწეობა წარმატებულად არის შეფასებული. მეორე პერიოდში, 1845 წლამდე, შეიძლება ითქვას, რომ რუსეთმა არათუ წარმატებას ვერ მიაღწია, არამედ, თანამედროვეთა შეფასებით, პასკევიჩის უგუნური მოქმედებების გამო მიღწეულიც კი დაკარგა. რაც შეეხება შემდგომ ოცწლეულს, ძირითადად კი ვორონცოვ-ბარიათინსკის მმართველობის ხანას, ეს პერიოდი დიდი წარმატებების ეპოქადაა შერაცხული.

* * *

ამა თუ იმ რეგიონის დაპყრობისას გამოყენებული ხერხები და საშუალებები მნიშვნელოვან როლს თამაშობს დაპყრობილი ტერიტორიების მოსახლეობაზე და მოსახლეობისადმი შემდგომ დამოკიდებულებაზე.³ სწორედ ამის გათვალისწინებით, XIX საუკუნის რუსულ ისტორიოგრაფიაში დიდი ყურადღება ექცეოდა კავკასიაში წარმოებულ საბრძოლო ოპერაციების სხვადასხვა ფორმასა, და მმართველობითი სისტემების განხილვასა და მათი დანარგვის საკითხებს.

ამ საკითხებზე მომუშავე მოვლენების თანამედროვე ისტორიკოსები შეიძლება დავყოთ ორ ჯგუფად: პირველში უნდა გავაერთიანოთ მემკვიდრე ისტორიკოსები, რომლებიც აღწერდნენ ომის მიმდინარეობას. მათ რიგებში შეიძლება მოვიანოთ ვ. პოტო, ნ. დუბროვინი. ისინი თავად მონაწილეობდნენ საბრძოლო ოპერაციებში და დაწვრილებით აღწერდნენ გენერალ ერმოლოვის მოქმედებებს. მეორე ჯგუფში შედიან ისტორიკოსები, რომელთა მიზანსაც წარმადგენდა არა მხოლოდ საბრძოლო მოქმედებების დეტალური აღწერა, არამედ მოქმედებათა არსის წვდომა, მიზეზების ძიება. ასეთთა რიგშია რ. ფადეევი, დ. რომანოვსკი. ორივე ჯგუფის მკვლევრებისათვის დამახასიათებელია ერთი საერთო, მნიშვნელოვანი და საინტერესო ნიშანი – მათ მიერ

³ ეს წესი უხსოვარი დროიდან მოქმედებდა. საკმარისია, გავიხსენოთ არაბებისა და მონღოლების დამოკიდებულება „ხმლით დაჭირული“ ან ნებით დამორჩილებული ტერიტორიების მიმართ.

გამოვლენილია და თხზულებებში გამოყენებულია დიდძალი და მრავალფეროვანი ისტორიული მასალა: საარქივო დოკუმენტებიდან დაწყებული მოგონებებით დამთავრებული.

* * *

კავკასიის რეგიონის დაპყრობა-დამორჩილება გამოირჩეოდა სირთულთა და მრავალფეროვნებით. დაპყრობის პროცესი გაჭიანურდა იმის გამო, რომ სხვადასხვა ეტაპზე ომის წარმოების განსხვავებულ მეთოდებს იყენებდნენ.

ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის დასაწყისში აღმირალი ნ. მორდვინოვი თავის ნაშრომში, „რა ხერხებითა და საშუალებებით უნდა მოვიჩვიოთ კავკასიის მაცხოვრებლები“, კავკასიას კარგად გამაგრებულ ციხე-სიმაგრეს აღარებდა, მაცხოვრებლებს კი მის დამცველებს. მისი აზრით, ასეთი ციხის აღება პირდაპირი მიდგომით, ძლიერი შტურმითაც კი შეუძლებელია. საჭიროა ხანგრძლივი და კარგად ორგანიზებული ალყის წარმოება.⁴

ორგანიზებული სისტემის პრაქტიკაში გამოყენება პირველად მხოლოდ გენერალმა ა. ერმოლოვმა⁵ შეძლო. მისი მმართველობის პერიოდთან კარდინალურად იცვლება რუსეთის არმიის კავკასიაში მოქმედების მოტივაცია და ქცევა: პატარ-პატარა საზღვრისპირა შეტაკებებიდან და ცალკეული თავდასხმებიდან იგი გადადის გეგმაზომიერ დაპყრობით ოპერაციებზე.⁶

⁴ Д. И. Романовский. Кавказ и Кавказская война. Публичные лекции, читанные в зале Пассажа в 1860 г. СПб. 1860, гл. 18-30.

⁵ ოქროს ურდოდან 1506 წელს მოსკოვის მეფის სამსახურში გადასული აზნაურის (узденъ) მურზა-ასლან-ერმოლას შთამომავალი ალექსანდრე ერმოლოვი თავს ხშირად ხუმრობით ჩინგი-ყაენის ჩამომავალს უწოდებდა. კავკასიაში იგი, 19 წლის კაპიტანი, პირველად 1796 წელს, პ. ზუბოვის ცნობილი დაშქრობისას მოხვდა. კავკასიურ საქმეებში ყველაზე დიდ ავტორიტეტად კავკასიურ საქმეებში მისთვის ითვლებოდა პ. ციციანოვი. მისი გეგმა მოკლედ შეიძლება ასე ჩამოვაყალიბოთ: **სრული დამორჩილება, რუსეთის საიმპერიო სტრუქტურებში უპირობო ჩართვა, თუ არა და გასახლება და განადგურება.**

⁶ საინტერესოა, რომ ერმოლოვის მოქმედებები დროში დაემთხვა ნაპოლეონის წინააღმდეგ ომის დასრულებას. მართალია, ისტორიოგრაფიაში ვენის სისტემის მიმოხილვისას ყველა მკვლევარი ერთხმად აღნიშნავს, რომ რუსეთი, როგორც „ევროპის ჟანდარმი“, ყოველნაირი განმათავისუფლებელი აქტივობის წინააღმდეგი ხდება, მაგრამ, როგორც ჩანს, მთლად ასეც არ იყო საქმე: რუსეთის სამხრეთისაკენ გააქტიურების გეგმა ითვალისწინებდა ბერძნების დახმარებას თუ არა, ყოველ შემთხვევაში, ოსმალეთის აქტიურობის შეფერხებას. ა. ერმოლოვი კი XVIII საუკუნის ბო-

გენერალური შტაბის ოფიცერი, კავკასიური ომის ცნობილი მკვლევარი, პოლკოვნიკი დ. რომანოვსკი, გამოყოფდა გენერალ ერმოლოვის მიერ შემუშავებული საომარი სისტემის ძირითად მახასიათებლებს:

„კავკასიის თავდაცვითი ხაზის მხრიდან დაუმორჩილებელ მთიელთა ცალკეული საზოგადოებების წინააღმდეგ პირველ რიგში აიგებოდა მოწინავე სიმაგრეები, იგებოდა გზები და იჩეხებოდა ტყეები. რუსული ნაწილები გამუდმებით უტევდნენ ურჩებს, ავალდებულებდნენ მორჩილებას და ახლად დამორჩილებულებს ექცეოდნენ მკაცრად“.⁷

იგივე ავტორი აღნიშნავს, რომ ათწლიანი მმართველობისას გენერალმა ძალზე მცირე თანხებით შეძლო მნიშვნელოვნად გაეფართოვებინა რუსეთის გავლენის სფერო კავკასიაში. ხოლო მის მიერ შემუშავებული მეთოდები წარმატებით კიდევ ათწლეულების განმავლობაში გამოიყენებოდა.

ერმოლოვის მოქმედებების შეფასებისას იმავეს ამბობს ვ. პოტოც: „ერმოლოვმა დანერგა და დიდი ხნის განმავლობაში წარმატებით იყენებდა ტყეთა გაჩეხვის პრაქტიკას, ხოლო ის, ვინც ამ ხერხზე უარი თქვა, მკაცრად დაისჯა“.⁸

სწორედ ამ ხერხის გამოყენებით ახერხებდნენ რუსები მთიელთა მიუდგომელ სამალავებამდე გზის გაკაფვას და სიმაგრეების გაუვნებელყოფას.

ისტორიკოსი ა. ზისერმანი ერმოლოვის ტაქტიკის შესახებ მიუთითებდა, რომ „მის და შტაბის ხელმძღვანელის, გენერალ ველიამინოვის დროს ტყეებს ჩეხდნენ ადგილობრივები (ჩეჩნები ამ შემთხვევაში) „საკუთარი ნაჯახებით“, ხოლო სხვა სარდლების დროს კი რუსი ჯარისკაცები იყვნენ დაკავებული ამ საქმით“.⁹

ლოს რუსეთში (ეკატერინე II-ის, პავლე I-ის კარზე) შემუშავებული გეოსტრატეგიის მომხრე და აქტიური გამტარებელი ჩანს (პ. ზუბოვის, პავლე I-ის და სხვა გეგმების შესახებ დაწვრ. იხ.: გ. ჟუჟუნაშვილი. საისტორიო ეტიუდები. თბ. 2012). სამწუხარო აქ ის არის, რომ იმპერიის აღმოსავლეთით განვრცობის „ისტორიული აუცილებლობაზე“ მსჯელობისას რატომღაც ავიწყდებათ, რომ კავკასიის მთელი რიგი ხალხების ისტორიული ბედის ჩარხი დატრიალდა უკუღმა და ეს ხალხები, ნებისთი უნებლიედ, შეიქნენ ამ იმპერიის სამხრეთისა და აღმოსავლეთისაკენ წინსვლის მსხვერვლნიცა და ხელშემწყობებიც.

⁷ Д. И. Романовский. Кавказ и Кавказская война, გვ. 216.

⁸ В. А. Потто. Кавказская война. Ставрополь. 1994. Т.2, გვ. 21-22.

⁹ А. Л. Зиссерман. История 80-го пехотного Кабардинского полка. Т.1. СПб. 1881, გვ. 367-368.

ზემოთ ნახსენები ადმირალ მორდვინოვის მსგავსად გენერალი ველიამინოვი¹⁰ თვლის, რომ „კავკასია არის აუღებელი სიმაგრე. მხოლოდ რეგვანი თუ გამოიყენებს შტურმს ამგვარი სიმაგრის წინააღმდეგ; გონიერი მხედართმთავარი კი მყისვე მოიაზრებს, რომ საჭიროა ხერხის გამოყენება, ააგებს პარალელურ სიმაგრეებს, ნაბიჯ-ნაბიჯ წაიწვეს წინ, დადებს ნაღებს და ასე დაეუფლება მას“.¹¹

სწორედ ველიამინოვმა დააყენა საკითხი, რომ ამ მხარის დაპყრობა, ისტორიული გამოცდილების გათვალისწინებით, სწრაფად შეუძლებელია. საჭიროა ხანგრძლივი და გეგმაზომიერი ძალისხმევა. დაიწყო ე.წ. „პარალელური სიმაგრეების“ – „რუსთა დასახლებებისა“, და გამაგრებული ადგილების შექმნა.

XIX საუკუნის 30-იან წლებში სწორედ გენერალი ველიამინოვის მიერ დანერგილი სისტემით მოქმედებდნენ რუსული ჯარები. ვ. პოტო აღნიშნავდა, რომ ამ გენერლის მიერ დანერგილი სისტემა ეფუძნებოდა ჯარის ნაწილების მუდმივ წვრთნას (შდრ.: სუვოროვის მოქმედებები იზმაილის აღებისას) ყოველი კონკრეტული პუნქტის აღმოსავლეთით, რაც საშუალებას აძლევდა, დაეზოგა და შეენარჩუნებინა პირადი შემადგენლობა: როდესაც მიაღწევდა დაგეგმილ პუნქტს, ჩადგამდა სიმაგრეს, საიდანაც გზავნიდა მცირე რაზმებს მთიელთა ახლომახლო მდებარე დასახლებების დასამორჩილებლად. აღნიშნული პუნქტის მოწინააღმდეგისაგან გათავისუფლების შემდეგ რაზმი აიყრებოდა და სხვა ადგილას გადადიოდა. ამ ხერხით ორი მიზანი მიიღწეოდა: პირველი, რომ ახალი და ახალი რაზმები ებმებოდნენ ბრძოლაში და იძენდნენ გამოცდილებას და მეორეც, რომ ზურგში რჩებოდა რეზერვი და დასაყრდენი, რაც მტერსაც აშინებდა. ავტორის აზრით, მოგვიანებით ეს გამოცდილება მიივიწყეს და ამის გამო რუსეთის ჯარებმა დიდი დანაკლისი განიცადეს.¹²

1828 წელს გენერალ-ლეიტენანტმა ველიამინოვმა დაასრულა ნაშრომი

¹⁰ ამის შესახებ ა. ერმოლოვი წერდა: «Нужнейшего мне для военной части взял я начальником корпусного штаба полковника Вельяминова, служившего прежде со мною в артиллерийской гвардейской бригаде, потом в Кракове и наконец в гренадерском корпусе в сем же звании. Офицер сей, хорошо учившийся, имел большие сведения и отличные способности. Дежурным штаб-офицером был подполковник Наумов, неутомимой деятельностью и наклоном к порядку» (Записки А. П. Ермолова. М. 1991. http://militera.lib.ru/memo/russian/ermolov_ap/index.html).

¹¹ Д. И. Романовский. Кавказ и Кавказская война, გვ. 47.

¹² В. А. Потто. Кавказская война. Ставрополь. 1994. Т. 5, გვ. 253.

„მთიელთა დაპყრობის დაჩქარების საშუალებები“. იგი აღნიშნავს, რომ „კავკასიის თავდაცვითი ხაზს ძირითადად ზიანი აღგება მთიელთა სწრაფი, ცხენოსანი რაზმების მოულოდნელი თავდასხმებისაგან. თუ ჩვენ მოვახერხებთ და ცხენების ოდენობას შევუმცირებთ, მაშინ მათ სერიოზულ დარტყმას მივაყენებთ და წავართმევთ მთიელებს წარმატების მისაღწევ მთავარ საშუალებას. ეს კი უნდა მოხერხდეს ძირითადი მდიდარი საძოვრების დაკავებითა და ამ ტერიტორიაზე კაზაკთა დასახლებების ჩადგმით“.¹³ გენერალი ველიამინოვი წარმატებით იყენებდა ერმოლოვის სისტემას, რომელშიც, შექმნილი მდგომარეობიდან გამომდინარე, შეჰქონდა ცვლილებები, იყენებდა ბრძოლის წარმოების ახალ ხერხს და რამდენადმე განსხვავებულ მეთოდს.

ერმოლოვის კავკასიიდან წასვლის შემდეგ კოლონიზაციის სისტემა შეიცვალა, მაგრამ რუსები წარმატებას ვერ აღწევნენ. გრაფი ა. ბეკენდორფი წერდა: „ალექსანდრე პეტრეს ძე ერმოლოვის კავკასიიდან წასვლის შემდეგ, 1826 წლიდან, კავკასიის დამორჩილება მცდარი გზით წავიდა“.¹⁴

ახალმა ხელმძღვანელობამ შეცვალა კავკასიაში მოქმედების გენერალური გეგმა. განიხილებოდა რამდენიმე პროექტი. მათ შორის იყო ისეთიც, რომლის თანახმადაც რუსულ ჯარებს უნდა ემოდრავათ არა დაბლობიდან მთებისკენ, არამედ პირიქით. აეგოთ სიმაგრეები მთებზე, სათვალთვალო პუნქტები – მწვერვალებზე, აეფეთქებინათ მთები (გაესწორებინათ მიწასთან), ხოლო მარბიელთაგან თავდასაცავად გაემათ მავთულხლართები მდინარეების – ყუბანისა და თერგის – ნაპირებზე. სხვა მოსაზრებით, კავკასია უნდა დაეპყროთ არა იარაღით, არამედ კულტურით.¹⁵

საინტერესოა ინჟინერ პოლკოვნიკ ბიურნოს მიერ შემუშავებული გეგმა. იგი ფიქრობდა, რომ ჯარებს უნდა დაეკავებინათ ძირითადი მდინარეების ხეობები და იქიდან ეწარმოებინათ შეტევითი ოპერაციები. მაგრამ რადგან ეს ღონისძიება დიდძალ სამხედრო ძალას მოითხოვდა, გამოსავალს შემდეგში ხედავდა – მცირე ძალებით დაეკავებინათ ყუბანის ხეობა და დაეყოთ იგი სამ ოლქად.¹⁶

ამისგან განსხვავებულია პასკევიჩის პროექტი, რომელიც ეყრდნობოდა

¹³ А. А. Вельяминов. Способ ускоренного покорения горцев. // Кавказский сборник. 1883. Т.7, гв. 67.

¹⁴ К. К. Бенкендорф. Воспоминания о кавказской летней экспедиции 1845 г. // Русская старина. 1910. №4, гв. 194.

¹⁵ В. А. Потто. Кавказская война, гв. 5-6.

¹⁶ В. А. Потто. Кавказская война, гв. 6.

მხოლოდ იარაღის ძალას, როგორც „ერთადერთ გასაგებ საშუალებას მთიელთათვის“.¹⁷

ვ. პოტო აღნიშნავს: „პასკევიჩის კავკასიის ერთბაშად, ერთი დარტყმით ალება უნდოდა. მაგრამ მან არა თუ ვერ დაიპყრო, არამედ 30 წლით გადაწია ამ საკითხის გადაწყვეტა და გააჩალა ომი, რომელიც ყველას დაუჯდა დიდი მსხვერპლის, მატერიალური ზარალისა და მორალური რყევის ფასად. მთავარი კი ისაა, რომ მას შეეძლო ახლად წარმოშობილი მიურიდიზმის ჩანასახშივე ჩახშობა, მაგრამ ეს არ ქნა და მას გაძლიერების საშუალება მისცა“.¹⁸

1832 წელს პასკევიჩი თანამდებობაზე შეცვალა ბარონმა როზენმა, ცოტა ხნის შემდეგ დაინიშნა გოლოვინი, რომელიც ამ თანამდებობაზე შეცვალა ნეიდჰარდტმა, მაგრამ ვ. პოტოს თქმით, „არა თუ არაფერი შეიცალა, არამედ საქმე სულ უფრო და უფრო ცუდად მიდიოდა“.¹⁹ ყველა მათგანი ძალისმიერი მეთოდების გამოყენებას ემხრობოდა. განსხვავებული აზრი ჰქონდა გოლოვინს, რომელიც თავის ნაშრომში, „კავკასიის დამორჩილების საკითხზე გენერალ-ლეიტენანტ გოლოვინის ზოგადი მონახაზი“, აღნიშნავდა, რომ „დამორჩილებისათვის საჭიროა დაღესტანი იოლად გამავალი გზებით დაისეროს, რომლებზედაც ყოველდღე იმოდრავებენ მნიშვნელოვანი სამხედრო ძალები გარნიზონების მომარაგებისათვის, ურჩების შესაშინებლად და ჩვენი ხელი-სუფლების გასამყარებლად“.²⁰

მანაც ვერ მოახერხა ამ მოსაზრების განხორციელება.

კავკასიური პოლიტიკის ამ პერიოდის შესახებ ისტორიკოსი ა. ზისერმანი წერდა: „რეზერვების უკიდურესად შეზღუდულობის პირობებში მთიელებზე ერთდროულად რამდენიმე მიმართულებით შეტევა არ იძლეოდა დაკავებული პუნქტების შენარჩუნების საშუალებას, არც ექსპედიციებს მოჰქონდა წარმატება. პირიქით, გვასუსტებდა ჩვენ, აღიზიანებდა მთიელებს, რომლებიც წარმატებული ოპერაციების შემდეგ კიდევ უფრო თავხედდებოდნენ“.²¹

1844 წლიდან კავკასიისადმი დამოკიდებულება იცვლება: სამეფისნაცვლოს შემოღებამ, გრაფი კორონცოვის მიერ შემოტანილმა მოქნილმა პოლი-

¹⁷ В. А. Потто. Кавказская война. Т.2, გვ. 7.

¹⁸ В. А. Потто. Кавказская война. Т.2, გვ. 15.

¹⁹ В. А. Потто. Кавказская война. Т.2, გვ. 13.

²⁰ Е. А. Головин. Общее предначертание генерал-лейтенанта Головина к покорению Кавказского края. // Кавказский сборник. 1885. Т. 9, გვ. 1.

²¹ А. Л. Зиссерман. Материалы для истории Кавказской войны. // Русский вестник. 1872, №10, გვ. 416.

ტიკამ თავისი გავლენა სამხედრო ოპერაციების წარმოებაზედაც იქონია. ერმოლოვის მეგობარი ვორონცოვი თავისი გონიერი წინამორბედის რჩევებს ითვალისწინებდა²². ა. ზისერმანის თქმით, 1846 წლიდან საბოლოოდ უარი თქვეს პასკევიჩის სისტემაზე და კვლავ აღადგინეს ერმოლოვისეული სისტემა (თავდასხმებიდან ექსპედიციებზე): ტყის გაჩეხვით მიუდგომელი ადგილები ჯარისათვის ხელმისაწვდომი ხდებოდა, საიდანაც აძევებდნენ ადგილობრივებს, უზღუდავდნენ მათ სახნავ-სათეს ფართობებს და საძოვრებს.²³ მისივე შეფასებით, მართალია, ტყის ჩეხვას, დასახლებების აგებას დიდი დრო სჭირდებოდა, მაგრამ, სამაგიეროდ, ეს ხერხი უფრო ეფექტური, ნაკლებ ხარჯიანი იყო. შემსაჩნევად შემცირდა დანაკარგებიც.

ერმოლოვ-ველიამინოვისა და ვორონცოვისეული სისტემების შედარებისას მკვლევრები მიუთითებენ მათ შორის არსებულ გარეგნულ მსგავსებასაც და განსხვავებასაც: პირველ შემთხვევაში ტყე იჩეხებოდა მხოლოდ ჯარის საჭიროებისათვის, სადაც შეხვდებოდათ წინააღმდეგობა, ხოლო 1846 წლიდან კი მუდმივი მიმოსვლისათვის, დასახლებებს შორის მუდმივი კავშირისათვის. ეს ღონისძიებები იძენს სისტემატურ, ორგანიზებულ ხასიათს.

ამ სისტემის დადებით მხარეებზე ამახვილებენ ყურადღებას სხვა ავტორებიც: „კოლონიზაციის საყოველთაო ხასიათი საომარ მოქმედებებზეც კეთილად აისახებოდა. ჯარების მიერ გავლილი ტერიტორიების დასახლებამ შეცვალა ომის წარმოების წესი: ახლად დაარსებულ დასახლებებში, კორდონებზე ჩამოსახლებული მოსახლეობა მყარ ზურგს ქმნიდა, ხოლო ზურგმომავრებულის ჯარი კი განუხრელად მიიწევდა წინ“.²⁴

ეს მეთოდი ძირითადად გამოიყენებოდა შამილის დატყვევებამდე. ეს ყველაფერი შეეხებოდა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიას.

რაც შეეხება ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიას, აქ საქმე სხვაგვარად იყო: – ყუბანის ტერიტორიების გეოგრაფიულ მდებარეობა (მისი განფენილობა,

²² დაწვრილებით იხ.: Переписка М. С. Воронцова с А. П. Ермоловым. 1845-1856. http://fershal.narod.ru / Memories/Texts/Vorontzov_M_S/Vorontzov_1.htm.

²³ А. Л. Зиссерман. Фельдмаршал князь Александр Иванович Барятинский. Т.1. М. 1888, გვ. 119, 157-158.

²⁴ К. Гейнс. Пешехский отряд. // Кавказский сборник. 1884. Т. 8, გვ. 401; В. А. Гейман. Воспоминания. // Кавказский сборник. 1879. Т. 3, გვ. 369; Н. А. Волконский. Окончательное покорение восточного Кавказа. // Кавказский сборник. 1879. Т. 4, გვ. 72; И. Дроздов. Последняя борьба с горцами на Западном Кавказе // Кавказский сборник. 1877. Т. 2, გვ. 388, 416.

შავ ზღვასთან სიახლოვე...) საშუალებას აძლევდა სხვა ქვეყნების (ოსმალეთი, საფრანგეთი, დიდი ბრიტანეთი...) ძალებსაც უფრო აქტიურად ჩარეულიყვნენ კონფლიქტში. პირველ რიგში, უნდა შევეხოთ დიდი ბრიტანეთის მოქმედებას. განსაკუთრებით აფიშირებულია ორი ბრიტანელი აგენტის – ლონგვორტისა და ბელის – მოღვაწეობა. მათ შესახებ თავის დღიურებში მოგვითხრობს მ. ფედოროვი: „ინგლისელი ლონგვორტი რუსებისადმი მტრობის გამო მთიელებს უგზავნიდა ტყვია-წამალს. ასევე შავსულთა და ნატუხაელთა თემებში გამოჩნდა ინგლისის მთავრობის მიერ შეგზავნილი ბელი, რომელიც ამ მთიელებს უქადაგებდა, არ დამორჩილებოდნენ რუსებს, არ დაზავებოდნენ მათ და, რაც მთავარია, ამით არ დაეშვათ რუსების შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროზე გამაგრება“.²⁵

მაჰმედ-ბეი, მთიელი, რომელიც გადავიდა რუსების მხარეს, საინტერესო ამბებს ყვება იარაღითა და აღჭურვილობით დატვირთული გემების ჩრდილო-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გამოჩენის შესახებ. ამ ექსპედიციის ორგანიზატორი იყო ჩერქეზებთან დაახლოებული „ინგლისური საიდუმლო საზოგადოება“.²⁶

საინტერესოა ი. დროზდოვის ინფორმაცია იმის შესახებ, რომ პოლონელი ოფიცრები ხშირად შუამავლის როლს ასრულებდნენ მთიელებს, ინგლისელებსა და ფრანგებს შორის.²⁷

განსაკუთრებული ინტერესები ჰქონდათ თურქებსაც. ამის შესახებ საინტერესო ცნობებს გვაწვდიან დ. რომანოვსკი, ი. გრეგოვსკი, ოსმან-ბეი და სხვები.

პირველი მათგანი აღნიშნავს, რომ „თურქებთან ხშირი კონტაქტი განამტკიცებდა ჩერქეზთა მებრძოლ სულს და აღვივებდა რუსებისადმი უნდობლობასა და ზიზღს“.²⁸ ხოლო მეორე ავტორის თქმით, მთიელებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა თურქეთისა და ირანის ერთმორწმუნეობასო. თურქული რაზმების ფორმირების შესახებ გვამცნობს მაიორი ოსმან-ბეი, მუსტაფა-ფაშას ადიუტანტი.

²⁵ М. Ф. Федоров. Походные записки на Кавказе. // Кавказский сборник. 1879. Т.3, гв. 37, 40.

²⁶ Мехмет-бей. Высадка в 1857 году на черкесский берег польско-английского десанта // Кавказский сборник. 1887. Т.11. С. 595; Осман-бей. Воспоминания о 1855 годе // Кавказский сборник. 1877. Т. 2, гв. 206.

²⁷ И. Дроздов. Последняя борьба с горцами на Западном Кавказе, гв. 388, 416.

²⁸ Д. И. Романовский. Кавказ и Кавказская война, гв. 133.

ყუბანისპირეთის დამორჩილების შესახებ ცნობებს გვაძლევს რ. ფადე-
ევი თხზულებაში „წერილები კავკასიიდან“: „ეს ტერიტორია სავსე იყო
თურქი ემისრებით, ხოლო თურქულ ზომაღებს კავკასიის ნაპირებამდე გა-
დაჰყავდათ აგენტები და გადაჰქონდათ იარაღი. უნდა აღინიშნოს, რომ ინგლი-
სის საზოგადოებრივი აზრი მთიელებს უჭერდა მხარს. ინგლისური ფულით
ხდებოდა იარაღის უკანასკნელი მოძღვლების, ტყვია-წამლის შეძენა. ინგლისე-
ლების ფულით და თურქული გემებით აპირებდნენ ბრძოლას პოლონელები.
გადაწყვეტილი იყო კავკასიის ნაპირებზე პოლონური ნაწილების ჩამოყალიბე-
ბა. ამ მიზნით 1861 წელს ტუაფსეში პოლონური ჯარის ეროვნული სამოსი,
აღჭურვილობა და იარაღის მთელი საწყობი გადმოტვირთეს“.²⁹

წინააღმდეგობა იზრდებოდა რუსული ჯარების წინსვლასთან ერთად.
ერთ-ერთ ცნობაში ვკითხულობთ: „ჩვენდამი არაკეთილგანწყობილი უცხოე-
ლები შაფსულებს, უბიხებსა და სხვა მთიელებში ავრცელებდნენ აღმამფოთე-
ბელ მოწოდებებს, ამარაგებდნენ მათ დიდი ოდენობით ღვთით, რკინით, გო-
გირდითა და სხვა“.³⁰

საინტერესო მონაცემები აქვს დაფიქსირებული დ. ამილახვარს: „უნდა
დაგვეჩქარებინა კავკასიის დამორჩილება, რათა გარედან არ შეეშალათ ხელი.
იმ ხანებში არაერთხელ გაიჟღერა ვიდაც ინგლისელი ლორდის მიერ ნათქ-
ვამმა სიტყვებმა: „ვერობა გულგრილად ვერ უცქერს კავკასიის დაპყრობას,
რადგან მისთვის დამოუკიდებელი კავკასია იმდენადვე აუცილებელია, რამდენ-
ნადაც პოლონეთის დამოუკიდებლობა“.³¹

ზემოთ გაკვრით ვახსენეთ, რომ ყუბანისპირეთის, ანუ ჩრდილო-დასავ-
ლეთ კავკასიის დაპყრობისას განსხვავებული ხერხები გამოიყენეს: ი. დროზ-
დოვი ამ განსხვავებულ მეთოდებს გეოგრაფიული გარემოთი ხსნის. რ. ფადე-
ევი, რომელიც უფრო დაწვრილებით ეძებს განსხვავებას, მიუთითებს, რომ
ინგლისი ეწინააღმდეგებოდა რუსეთის მიერ კავკასიის ფლობას ზოგადად,
თურქეთი კი მუდმივად მოუწოდებდა მთიელებს ომისკენ. მთიელთა დამორჩი-
ლება რუსეთს მაინც ვერ იხსნიდა ომისაგან, ხოლო საბრძოლო მოქმედებების
დაწყების შემთხვევაში ყუბანის მხარე იქცეოდა ღია კარიბჭედ კავკასიის

²⁹ Р. А. Фадеев. Письма с Кавказа. СПб. 1865, გვ. 48.

³⁰ Очерк положения военных дел на Кавказе. // Кавказский сборник. 1877. Т. 2, გვ. 2-3.

³¹ Д. Амилахвари. Из записок князя Амилахвари. // Кавказский сборник. 1908. Т. 27, გვ. 327-328.

გულში შესაჭრელად³². ამ ყოველივეს ამის გამო კავკასიის მხოლოდ „დაპყრობა“ არ უნდა მომხდარიყო. ეს მხარე უნდა აეთვისებინათ. ფადეევის აზრით, ჩრდილო-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიას შორის ის ძირეული განსხვავებაა, რომ „ჩერქეზები ზღვისპირეთში სახლობის გამო ვერ მიემაგრებიან რუსეთს, თუ ამ მხარეში დარჩებიან საცხოვრებლად. მათგან მოსალოდნელია მუდმივი საფრთხე.

მთიელთა აყრა თავიანთი ადგილებიდან და მათ ნაცვლად რუსების ჩასახლება. აი, ასეთი იყო ომის ძირითადი გეგმა ბოლო ოთხი წლის განმავლობაში. რუსთა დასახლებები ჯარის ნაკვალევზე იზრდებოდნენ“.³³

თითქმის მსგავს შეფასებას გვაძლევს თავის ნაშრომში ს. იგნატოვიჩი: „82-ე დაღესტნური ქვეითი ათასეულის საბრძოლო მატიანე“. იგი აღნიშნავს, რომ 1860 წლამდე ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაში საომარი მოქმედებები მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობისა იყო, მხოლოდ ცალკეული ექსპედიციებით შემოიფარგლებოდა. შამილის დატყვევების შემდეგ კი ყველაფერი შეიცვალა. გამაგრებული ადგილებისა და მათთან მისასვლელი გზების შენება დიდ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული, ამიტომაც 1860 წელს გადაწყდა, განვეითარებინათ სტანიციების (კაზაკთ დასახლებების) სისტემა. მთიელებს კი ბარისკენ ერეკებოდნენ“.³⁴ ამასთან ერთად, ბარატინსკის ბრძანებით ყუბანისპირეთში გაიგზავნა ყველა თავისუფალი სამხედრო ნაწილი მნიშვნელოვნად განახლებული შეიარაღებით.

ვ. გეიმანიც აღნიშნავს, რომ კავკასიაში რუსეთის მეფისნაცვალმა თავადმა ა. ბარიატინსკიმ ტყის გაჩეხვისა და ახალი დასახლებების შექმნის სისტემა კიდევ უფრო დახვეწა, რის შედეგადაც თავდასხმები თითქმის შეწყდა, ჯარის ნაწილები წინ მიიწევდნენ უკვე კარგად გათვლილი გეგმის თანახმად, რამაც გადაწყვიტა კიდევ კავკასიის ბელი“.³⁵

ამ გეგმის სისწორეში გვარწმუნებს იმპერატორ ალექსანდრე II-ის ჩა-

³² საინტერესო ის არის, რომ რუსეთის წინააღმდეგ ბრძოლის ეს გეგმა დღესაც აქტუალურია. ზოგიერთი ანალიტიკოსი აღნიშნავს, რომ 2008 წლის აგვისტოს ომის მიმდინარეობისას ამერიკელი სამხედროები აქტიურად განიხილავდნენ რუსეთის მშვიდობისაკენ იძულების მსგავს შესაძლებლობას.

³³ Р. А. Фадеев. Письма с Кавказа, гв. 48, 74-75.

³⁴ С. К. Игнатович. Боевая летопись 82-го пехотного Дагестанского полка. Тиф. 1897, гв. 326.

³⁵ В. А. Гейман. Воспоминания. // Кавказский сборник. 1879. Т. 3, гв. 369.

ნაწერები. ნაშრომში – „კავკასიის არმიის შემადგენლობაში მყოფი ჯარების შემცირების შესახებ“ – იგი აღნიშნავს: „ჩვენ ისღა დაგვრჩენია, რომ განკამტკიცოთ ჩვენი მფლობელობა:

1) რამდენადაც შესაძლებელია, იმდენად სწორი და სამართლიანი ადმინისტრაციის შემოღება.

2) სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი პუნქტების განსაკუთრებული გაძაგრება;

საიმედო და წლის ყველა დროისათვის მოსახერხებელი გზების გაყვანა“.³⁶

დასკვნის სახით ვიტყვოდით, რომ რუსეთმა კავკასიის (ძირითადად მისი ჩრდილოეთ ნაწილის) დაპყრობისას გამოიყენა შემდეგი სისტემა:

1. ლოიალურ მოსახლეობასთან მშვიდობიანი და სავაჭრო ურთიერთობების განვითარება (მაგ.: ყარანოღაელები);

2. ქვეყნის შიდა რეგიონების თავდასხმებისაგან თავდასაცავად დასახლებების სისტემის მოწყობა;

3. გზების მოწყობა, ტყის გაჩეხვა და გამაგრებული პუნქტების აგება;

4. საომარი ოპერაციები და სხვა განსაკუთრებული ღონისძიებების გატარება (ხალხების ერთმანეთზე გადაკიდება (divide et impera); ურჩი მოსახლეობის აყრა და გადასახლება (დეპორტაცია) მათ ადგილას ლოიალური მოსახლეობის ჩამოსახლება (მაგ.: სომხები, ბერძნები, გრ. ორბელიანის პროექტით – ჩერნოგორიელები, ბულგარელები)).

* * *

რუსების მიერ კავკასიელების წინააღმდეგ გამოყენებული ხერხებისა და საშუალებების უფრო მეტი თვალსაჩინოებისათვის მოვიტანთ ორ დოკუმენტს. პირველია ა. ერმოლოვის იმპერატორისადმი 1818 წლის 20 მაისის მოხსენებითი ბარათი, რომელშიც ჩამოყალიბებულია მისი „საპროგრამო სიტყვა“. მეორე დოკუმენტი ნაწყვეტია კავკასიის არმიის მთავარსარდლის, გრ. ორბელიანის, სამხედრო მინისტრ დ. მილიუტინისადმი 1862 წლის 18-20 იანვრის მოხსენებიდან, რომელიც შეიცავს პროექტს თურქეთიდან გადმოსულთა დასახლების შესახებ. ორივე დოკუმენტი უხვად შეიცავს ზემოთ მოყვანილი მეთოდების დამადასტურებელ საბუთს.

³⁶ Александр II. О постепенном уменьшении войск кавказской армии. // Русская старина. 1882, №10, გვ. 284.

«Высочайшее соизволение вашего императорского величества, испрошенное мною на занятие укреплениями р. Сунжи, было следствием соображения, коему дало повод известное мне прежнее мнение многих; ныне обозревая границы, наши против владений чеченских лежащие, вижу я не одну необходимость оградить себя от нападений и хищничеств, но усматриваю, что от самого Моздока и до Кизляра поселенные казачьи полки Моздокский, Гребенский и семейные, и кочующие карангайцы, богатым скотоводством полезные государству, и перевозкою на весь левый берег линии доставляемого из Астрахани морем провианта приносящие величайшую казне пользу, по худому свойству земли не только не имеют ее для скотоводства избыточно, ниже для хлебопашества достаточно, и что единственное средство доставить им выгоды и с ними совокупить спокойствие и безопасность есть занятие земли, лежащей по правому берегу Терека.

Приведение сего в действие беспрекословно гораздо удобнее было, когда во множестве бывшие на линии войска не развлечены были приобретением Грузии, и тогда до присоединения оной можно было стать твердою на новой черте ногою, но не мое дело рассуждать о том, что упущено, я обязан представить средства, как впредь поступать надлежит.

Против левого фланга живут народы именуемые: чеченцы, аксаевцы, андреевцы и костековцы.

Чеченцы сильнейший народ и опаснейший, сверх того вспомоществуемы соседями, которые всегда со стороны их не по связям с ними существующим, не по вражде против нас, но по боязни, чтоб они, подпав власти русских, не вовлекли их с собою.

Аксаевцы узами родства и не менее участием в злодеяниях связаны тесно с чеченцами и им как сильнейшим покорствуют.

Андреевцы, обращающиеся в торговле, ознакомясь со многими удобствами в жизни, удерживают с чеченцами связи для выгод торга, но будучи богаты и избыточествуя многих родов изделиями, воинственные свойства свои очевидно переменяют на свойства кроткие.

Костековцы менее сильный прочих народ, не столько склонный к торгу, но излишнее количество земли своей отдавая на пастбу скота чеченцам, получает от них большие выгоды и потому сохраняет с ними связи.

Все сии народы и часть самих чеченцев, живущие по левому берегу Сунжи и даже по правой стороне Терека против самих селений наших, именуются мирными, и последние из сих, прикрывая себя личиною доброго к нам расположения, суть наиопаснейшие для нас, ибо ближайшими будучи соседями и зная обстоятельно положение наше, пользуются благо-

приятным временем, приглашают неприязненных на разбои, укрывают у себя всеми средствами, помогают им и сами бывают участниками. Равнодушные многих из начальников на линии допустило их селиться на Тереке, где земли издавна принадлежали первым основавшимся здесь нашим казачьим войскам, и, ограничив Тереком, удовольствовалося тем, что вменило в ответственность им делаемые на нашей стороне похищения. Беспреданно изобличаются они в воровствах, нападении и увлечении в плен людей наших, нет спокойствия и безопасности. Они посмеиваются легковерию нашему к речасам их и к клятвам, и мы не перестаем верить тем, у кого нет ничего священного в мире. Десятая доля не удовлетворяет потери нашей, и еще ни одного преступника не выдали нам чеченцы.

В нынешнем 1818 году, если чеченцы, час от часу наглеющие, не воспрепятствуют устроить одно укрепление на Сунже в месте самом для нас опаснейшем, или если можно успеть будет учредить два укрепления, то в будущем 1819 году, приведя их к окончанию, тогда живущим между Тереком и Сунжею злодеям, мирными именующимся, предложу я правила для жизни и некоторые повинности, кои истолкуют им, что они подданные Вашего Императорского Величества, а не союзники, как они до сего времени о том мечтают. Если по надлежащему будут они повиноваться, назначу по числу их нужное земли количество, разделив остальную часть между стесненными казаками и карангайцами; если же нет, предложу им удалиться и присоединиться к прочим разбойникам, от которых различествуют они одним только именем, и в сем случае все земли останутся в распоряжении нашем. Я в таковых обстоятельствах прошу Вашего Императорского Величества соизволения, чтобы из полков Моздокского и Гребенского добровольно желающие могли переселиться вперед за Терек.

За сим распоряжением селения наши по Тереку от устья Сунжи и до Кизляра и самый сей город, единственный родом промышленности и знатный казне доход приносящий, останется тем же как и теперь подверженным опасностям, которые отвратить одно средство в том состоит, чтобы цепь укреплений, расположенных по Сунже, продолжить через Аксаевские, Андреевские и Костековские селения до р. Сулака, где для учреждения оных несравненно менее предстоит затруднений, нежели против чеченцев.

Таким образом, со стороны Кавказской приблизимся к Дагестану, и учредится сообщение с богатейшею Кубинскою провинцией и оттуда в Грузию, к которой доселе лежит один путь, чрез горы, каждый год несколько времени, а иногда и весьма долго пресекаемый.

Мимоходом в Дагестан чрез владения шамхала Тарковского овладеем мы соляными богатыми озерами, довольствующими все вообще горские народы и чеченцев не исключая. До сего времени шамхал не по-

мышлял отдать их в пользу нашу и уклонялся принять войска наши в свою землю, теперь предлагает взять соль, а войска расположу я у него как особенную милость Вашего Императорского Величества за его верность, которые нужны нам для обеспечения нашей в Дагестан дороги ...

Обеспечив таким образом безопасность левого фланга линии, надобно обратить внимание на центр оной, лежащий против кабардинцев, народа некогда весьма сильного, храброго и вообще воинственного, нынче не требующего чрезвычайных мер к усмирению. Моровая язва народ сей истребила почти до четвертой оного части и среди его создала почти всегдашнее свое пребывание по связи его с закубанскими народами. Для прекращения или по крайней мере уменьшения сих бедствий, Кавказской линии грозящих, надобно, сближаясь к вершинам р. Кубани, при урочище, известном под именем Каменный Мост, сделать укрепление на один батальон пехоты и, вступая в сношение с некоторыми горскими народами, от кабардинцев утесненными, содержать сих последних в совершенной зависимости...

Если благоугоден будет Вашему Императорскому Величеству план сей, то нужен на имя мое высочайший указ в руководство и неперменную цель преемникам моим. В предложении моем нет собственной моей пользы; не могу я иметь в предмете составлять военную репутацию мою насчет разбойников... Не всякого однако же на моем месте могут быть одинаковые выгоды».³⁷

³⁷ Я. А. Гордин. Кавказ: земля и кровь. 2000. http://budetinteresno.info/kraeved/kav-kaz_gordin_index.htm

დოკუმენტი II

„1862 წლის 18-20 იანვარი, კავკასიის არმიის მთავარსარდლის გრ. ორბელიანის მოხსენება სამხედრო მინისტრ ღ. მილეუტინს³⁸“

18 დეკემბრის წერილით (№ 114) თქვენს აღმატებულება მატყობინებდით ჩერნოგორელთა, ნეკრასოველთა და ბულგარელთა შესაძლო გადმოსახლების შესახებ და ითხოვდით დაწვრილებით ცნობებს იმ მიწების შესახებ, რომლებზეც მოსახერხებელი იქნებოდა მათი განსახლება.

გასათვალისწინებელია, რომ, თქვენს წერილში ზემოთ ხსენებულთა გარდა, უკვე მიმდინარეობს მიმოწერა სამოქალაქო მმართველობასთან მცირე აზიიდან 450 ბერძნული (მათმა წარმომადგენლებმა უკვე მიმართეს ხელმწიფე იმპერატორს) და 2000 სომხური (მათი დეპუტატები უკვე იმყოფებიან ერევანში) ოჯახის გადმოსახლების შესახებ. მე ვუბრძანე, განეხილათ ეს საკითხი განსაკუთრებული კომიტეტის სხდომაზე, რომელსაც თავმჯდომარეობდა არმიის მთავარი შტაბის უფროსი, რათა დავალების შესრულებისას თავიდან ავიცილოთ დაწესებულებებს შორის უწყებრივი გაუგებრობა.

კომიტეტის მიერ წარმოდგენილმა მოსაზრებებმა დამარწმუნა, რომ მიმდინარე წელს ლტოლვილთა ნებისმიერი რაოდენობის მიღება შეგვიძლია იმ მიწებზე, რომლებიც მათთვის არის გამოყოფილი; თავისუფალ და ხორბლეულისათვის ვარგის მიწათა რაოდენობა შეადგენს 660000 დესეტიანას (≈ 719400 ჰა – გ.უ.). კერძოდ, თურქეთში გადასახლებული ჯამბუდაკოველი, ელისანელი და ყიზლარელი ნოღაელების მიწები შეადგენს 31900 დესეტიანას; კალაუსოსაბლინელი და ბეშთაუ-ყუმელი ნოღაელებისა, რომლებიც ასევე გადასახლდნენ თურქეთში – 31500 დესეტიანას;

სტანიცების ნეზლობრიისა და ნიჟნი პოდგორნიის მიწები (მათი მცხოვრებლები გადასახლდნენ გაუქმებული ბაბუკოვსკის სტანიცის მიწებზე) შეადგენს 23000 დესეტიანას. ეს მიწები თავის დროზე დატოვეს კაზაკებმა არა გამოუსადეგრობის, არამედ წყლის უკმარისობის გამო... მათგან განსხვავებით, ახალმოსახლეთა დასახლებების მოწყობა შეიძლება მდინარეთა ნაპირებზე და წყლის უკმარისობას ვერ იგრძნობენ.

ყუბანსა და ბელაიას შორის მომდინარე მდინარეების ზემოწელზე მდებარე მთათა ზოლის ტერიტორიაზე თუ რა რაოდენობის ვარგისი მიწაა, ძნელი დასადგენია, ამ ადგილების არც სამეურნეო აღწერილობა მოგვეპოვება. ყოველ შემთხვევაში, ამ მიწებზე შეიძლება დასახლდეს 1000-მდე ოჯახი. რაც შეეხება თქვენს ეჭვს აქაური მიწების ვარგისიანობის შესახებ, მო-

³⁸ დოკუმენტის სრული ვერსია გამოქვეყნებულია: 3. Сулаберидзе. Проект Гр. Орбелиани 1862 года о заселении на Кавказе переселенцев из Турции.// პროფესორი ვაღერიან მაჭარაძე – 80. თბ. 2001, გვ. 242-259.

გახსენებთ, რომ ეს მიწები სავსებით გამოსადეგია, ნაყოფიერია, მდიდარია ტყით, წყლით და შესანიშნავი საძოვრებით. აქაური კლიმატი ზომიერია. ამაზე მეტყველებს მუხისა და წიფლის ხეებით მდიდარი ტყეები. დარწმუნებული ვარ, რომ ველების მაცხოვრებლებიც კი ვერაფერს დაუწუნებენ და შეძლებენ მათთვის დამახასიათებელი სამეურნეო საქმიანობის განვითარებას.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ სხვადასხვა კატეგორიის ლტოლვილებს ველოდებით, ვთვლი: I, II და III პუნქტების უსაფრთხოებიდან, ასევე ბულგარელთა, ბერძნებისა და სომხების მშვიდობიანი, მიწათმოქმედი ცხოვრების წესიდან გამომდინარე ისინი უნდა დავუქვემდებაროთ სამოქალაქო მმართველობას და შეღავათიანი პერიოდის გასვლის შემდეგ გადასახადებსა და ვალდებულებებში გავუთანაბროთ სტავროპოლის გუბერნიის სახელმწიფო გლეხებს. ასევე ვთვლი, რომ სამართლიანი იქნება, თუ მათ იმავე ოდენობით მიწას გამოვუყოფთ, რამდენიც ეძლევათ სტავროპოლის გუბერნიის გლეხებს, ანუ მამრობითი სქესის ერთ სულზე 15 დესეტინა (≈ 16.35 ჰა – გ.ჟ.).

ამის გათვალისწინებით, სტავროპოლის გუბერნიაში შეიძლება დავასახლოთ 40000 მამაკაცი, ანუ 12-15000 ოჯახი.

...მიმდინარე წელს პურით შეგვეძლება მოვამარაგოთ 5000 ოჯახი, მათ შორის, სომხებთან ერთად თურქეთიდან უკან დაბრუნებული ნოლადელები. ამ უკანასკნელთ აუცილებლად უნდა მოვთხოვოთ ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა. ასევე შეიძლება მივიღოთ 2500 ბულგარული ოჯახი.

არ შემიძლია, არ გავიზიარო თქვენი აღმატებულების წერილში გამოთქმული მოსაზრება ჩერნოგორელთა კავკასიის ქედის სამხრეთ-დასავლეთ კალთებზე განსახლების შესახებ. უფრო მეტიც, დარწმუნებული ვარ, რომ მხოლოდ ამ საშუალებით დავამკვიდრებთ ჩვენს მმართველობას აფხაზეთში. თუმცა დღესდღეობით ვერ ვხედავ ამ სავსებით სამართლიანი აზრის განხორციელების საშუალებას. მისი განხორციელებისათვის აუცილებელია აფხაზეთში მმართველობის სისტემის საფუძვლიანი გარდაქმნა და სამხედრო ძალის იმდენად გაძლიერება, რისთვისაც წელს არ ვართ მზად.

ამიტომაც ვთვლი, რომ ჩერნოგორელთა განსახლებისათვის იდეალურია IV პუნქტში აღნიშნული მიწები, განსაკუთრებით, ეს შეეხება მდინარე ხოდზის ზემო წელს, სადაც ივარაუდებოდა კაზაკთა დასახლების (станция Ходзская) შექმნა. ეს ადგილი იმითაც არის გამორჩეული, რომ, თუ მომავალში ბელაიას ზემო წელი გაიწმინდება ადგილობრივებისაგან და კაზაკები დამკვიდრდებიან მდინარეების კურჯიფსესა და ფშიშეს ნაპირებზე (ეს უნდა განხორციელდეს მომავალ წელს), ჩერნოგორიიდან ლტოლვილებს შეიძლება შევთავაზოთ დაზოვის თემის ნაყოფიერი ქვაბული ან დავასახლოთ მთავარი ქედის გადაღმა, მდინარე ბზიფის ზემო წელზე, ფსხუს თემის მიწებზე. ჩერნოგორელთა ხმელეთით მოხერხებულად გადასაყვანად, თქვენი აზრის თანახმად, საჭიროა მათი დასახლება ზღვის მახლობლად, თუმცა ჯერჯერობით ეს

შეუძლებელია ქუთაისის საგენერალ-გუბერნატოროში, ხოლო ადალუმის ხაზის აღმოსავლეთით მთებში, გრაფი ევლოკიმოვის აზრის თანახმად, ჯერ კაზაკები უნდა ჩავასახლოთ აქაურობის არმცოდნე ჩერნოგორელთა დასაცავად.

რაც შეეხება ჩერნოგორელთათვის ჩემ მიერ გათვალისწინებულ მიწებს, აქ მათ ნაკლები საფრთხე ემუქრებათ. მცირე რაზმებისაგან თავდასაცავად პირველ წელს შეიძლება გამოგვით ქვეითთა 2 და კაზაკთა 1 ასეული. შემდგომში კი ამას თავადაც შეძლებენ.

დაბოლოს, თუ ჩერნოგორელებს არ მოეწონათ ჩვენ მიერ შეთავაზებული მიწები, ისინი შეიძლება დავასახლოთ მდინარე ყუბანის მარცხენა ნაპირზე (ბარსუკოვის სტანიციის პირდაპირ). აქ ისინი ნაკლებად შეავიწროებენ დარჩენილ მაჰმადიანებს...

რაც შეეხება ნეკრასოველებს, უპრიანი იქნება მათი დასახლება შავი ზღვის ნაპირებზე იმ პირობით, რომ კაზაკებად დაეწერებიან და დასახლებებიან აზოვისპირელ კაზაკთა დასახლებებში შერეულად. ნეკრასოველებისათვის, რუსი ემიგრანტებისათვის³⁹, სამოქალაქო შეღავათების მინიჭება გააღიზიანებს მათ მეზობლად მოსახლე აზოველებსა და ჩერნოგორელებს. ამის გარდა, აუცილებელიც კია ნეკრასოველთა ხელმძღვანელობისათვის დამორჩილება მათი თავნებობის გამო.

ვითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ მიმდინარე წელს ჩვენი სამხედრო მოქმედებების მთავარი მიზანია ბელაიაზე, ფშხესა და ნატუხაელთა ოლქში კაზაკთა ძირითადი მასის განსახლება. ჩემი აზრით, პარალელურად გელენჯიკის დაკავება და დასახლებათა გავრცელება კონსტანტინეს სიმაგრის სამხრეთით გადაგვავხვევინებდა ძირითადი ამოცანის შესრულებისაგან, ამიტომაც სანაპიროზე დასახლებების დაარსება შეიძლება ამ სიმაგრის ჩრდილოეთით. ამ პირობებში შეუძლებელი იქნება ნეკრასოველთა 300 ოჯახზე მეტის მიღება. იმ შემთხვევაში, თუ ისინი უარს იტყვიან კაზაკთა წოდებაში გადასვლაზე, ჩემი აზრით, საჭირო იქნება მათი დასახლება სტავროპოლის გუბერნიაში, მთიელთაგან მოშორებით...”

³⁹ კონდრატე ბულაგინის აჯანყების ჩახშობის შემდეგ დონელ კაზაკთა ნაწილი ატამან ეგნატე ნეკრასოვის მეთაურობით გადავიდა ყირიმის ხაზის სამსახურში. იმ დღიდან ისინი ცხოვრობდნენ „ეგნატეს კანონებით“. XVIII საუკუნის ბოლოს გადასახლდნენ დუნაის ნაპირებზე, დობრუჯაში. სულთანმა მათ დაუმტკიცა ყველა მანამდე არსებული პრივილეგია. მათი ჩამოსახლება რუსეთში ძირითადად მიმდინარეობდა XX საუკუნის დასაწყისში.

იმპერატორ ალექსანდრე II-ის მიერ ჩერქეზთა დეპუტაციის მიღება აბაძე-ხელთა რაზმის ბანაკში. იმპერატორის მიღებას კავკასიის არმიის მთავარსარდლის რანგში ესწრებოდა გენერალ-ადიუტანტი გრ. ორბელიანი. 1861 წელი.

ტ. გორშელდის ნახტიდან

Giorgi Zhuzhunashvili

**“CONQUEST OF THE CAUCASUS” – EMPLOYED METHODS AND
MEANS
(ASSESSMENTS OF CONTEMPORARIES)**

Summary

In the article we discuss the different methods and means used by the Russian troops while the conquest of the Caucasus as well as contemporary estimation of that event. The lessons of the past give us the best opportunity to analyse the specific conflicts of the Caucasus.

The 19th century Russian historiography paid prominent attention to the military operations in the Caucasus, its forms, strategy, administrative system was also the subject for analysis.

The contemporary scholars who were working over these issues may be divided in two groups: the first group describes the process of the warfare. The second group involves the historians whose goal is not only to describe the details of the military operation but also to learn about the reasons of the events. Both groups have a single common feature – they have explored the rich and the diverse historical materials which they used in their research: the archival materials, the memories, official letters etc. According to their research, it is established that Russia had used the following system for the conquest of the Caucasus (mainly for the northern part of it):

1. development of peaceful trade relationship with the loyal population (ex. with the Kara-Nogai people).
2. foundation of the settlements for the defence of the inner part of the country.
3. construction of the roads, deforestation and the construction of the fortified camps.
4. military operations and other essential measures (divide et impera); deportation of disloyal population and resettlement of the loyal population (ex. Armenians, Greeks, and according to Grigol Orbeliani's project – Montenegrins and Bulgarians).

For more accuracy, the work includes also two documents. The first is the

report of A. Yermolov to the Emperor of Russia, dated by 20th of May, 1818, where the main principles are documented about the above discussed issue. Another document is an extract from the report of 18th-20th January, 1862, written by the commander-in-chief of the Caucasian army Grigol Orbeliani to military minister D. Milyutin which includes the project about resettlement in the Caucasus of those people who left Turkey. Both documents include the evidences for the confirmation of above stated methods of the Russians towards the Caucasus.